

О. С. Білявська

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»*

УДК 378.183(477)«19»

**СТУДЕНТСЬКЕ ЖИТТЯ В КИЇВСЬКОМУ ПОЛІТЕХНІЧНОМУ ІНСТИТУТІ У ПЕРШІ РОКИ ЙОГО ІСНУВАННЯ
(КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

O. S. Bilyavska

*National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute»*

***Students Life in the Kyiv Polytechnic Institute
in the First Years of Its Existence (Late 19th — Early 20th Ct.)***

У статті проаналізовано сторінки студентського життя Київського політехнічного інституту протягом кількох років кінця ХІХ — початку ХХ ст. у різних сферах діяльності вищого навчального закладу.

Ключові слова: навчальний відділ Міністерства фінансів, імператорський інститут, національні та станові обмеження зарахування до інституту, курсова та предметна система навчання, Товариство допомоги бідним студентам КПІ.

The article analyzes the various pages of the life of students of Kyiv Polytechnic Institute in the first years of its existence — educational, scientific, casual and students participated in the revolutionary-democratic movement of Kyiv late 19th — early 20th centuries.

Study of student life Kyiv Polytechnic Institute late 19th and early 20th centuries is a separate page in the history of this institution. In conditions of autocracy, strict control of the Government, of the Ministry of Finance, which was subject to institute systematic interference in its activities of the Kyiv authorities and police, students themselves organized and find different ways to influence the improvement of educational and methodical process, improve their daily lives.

Analysis of historical sources provides an answer to the causes of the growth of public and revolutionary activity of a large number of students of Kyiv Polytechnic Institute that time.

General political crisis of the Russian Empire, autocratic way, national and social oppression, lack of political rights and freedoms have caused strong protests from students. One of the main requirements of students was the recognition of the autonomy of higher education institutions, police interference in their activities. Unfair considered sexual, national and class limit admission to the KPI.

Object of study was chosen by the author as Kyiv Polytechnic Institute, its work

in the late 19th and early 20th century, as the oldest and reputable higher engineering school at that time.

Experience of Kyiv Polytechnic Institute is of great importance for the modern transformation of higher education in Ukraine.

Keywords: educational department of the Ministry of Finance, the imperial institute, national and class limit admission to the KPI, the student strike, course and subject training system, the Committee of the poor students.

В статье проанализированы различные сферы жизни студентов Киевского политехнического института (КПИ) в первые годы его существования — в учебной, научной, повседневной.

Ключевые слова: учебный отдел Министерства финансов, императорский институт, национальные и сословные ограничения приема в институт, студенческая забастовка, Общество помощи бедным студентам КПИ.

Актуальність проблеми полягає в пошуку способів реформування інженерно-технічної освіти України. Перехід до інноваційної моделі розвитку економіки держави потребує кадрового забезпечення висококваліфікованими спеціалістами. В Законі України «Про вищу освіту» (2014 р.) наголошено, що вища освіта має враховувати потреби і перспективи розвитку всіх сфер життя суспільства, а молода людина, здобувши її, має відчувати себе конкурентоспроможною на ринку праці.

Значущість теми підкріплено певною спільністю ситуації щодо становища вищої технічної освіти в Наддніпрянській Україні в умовах реформ 1860–1880-х рр. — початку ХХ ст. та в незалежній Україні. Сьогодні, як і в той час, студентство є однією серед найбільш впливових рушійних сил прогресивного, науково-технічного, соціального і національно-культурного розвитку країни. З огляду на це, дослідження організації студентського життя в Київському політехнічному інституті (КПІ) — одному з найвідоміших вищих технічних закладів освіти — у визначений період може стати вагомим чинником для підвищення ефективності підготовки інженерних кадрів у сучасних умовах. Досвід минулого, врахування уроків діяльності КПІ наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. дає можливість краще визначити спосіб кардинального реформування вищої освіти в умовах незалежної України.

Мета статті — проаналізувати й оцінити досвід студентського життя КПІ кінця ХІХ — початку ХХ ст.: в період соціально-економічного і політичного зрушення, входження України до складу Російської імперії, визначити його особливості та вплив на розвиток громадського життя того часу.

Об'єкт дослідження — утворення та діяльність Київського політехнічного інституту в перші роки його функціонування, нормативні документи що-

до діяльності Ради, Правління, відділів, студентських організацій, їх зв'язок з навчальним відділом Міністерства фінансів, установами київської адміністрації.

Предмет дослідження — механізм взаємодії між керівництвом КПІ та студентами чотирьох відділень, передумови, тенденції, форми і методи студентського самоврядування, його вплив на вдосконалення навчально-методичного процесу, повсякденного життя, залучення студентської молоді до страйкового руху.

Велику роль у розкритті теми відіграють дослідження українських науковців [2; 45]. Джерельна база охоплює значну кількість історичних праць, насамперед з історії КПІ [28; 49]. Зокрема заслуговує на увагу монографія, в якій викладено величезний обсяг матеріалу з історії ВНЗ дореволюційного, радянського і сучасного періодів, зокрема про способи вдосконалення підготовки інженерних кадрів України [4]. Багато конкретних відомостей з історії КПІ висвітлено в ювілейному збірнику статей до 25-річчя його заснування [5]. Цікавими є наукові дослідження окремих проблем студентського життя в названий період, зроблені на перетині різних наук — історії, політології, соціології [7; 43; 51].

В статті використано матеріали справ, що зберігаються у фондах Державного архіву м. Києва [ф. 18, ф. 342] і дають можливість розкрити тему на основі конкретних фактів.

У зазначених працях досягнуто сучасного рівня розуміння проблеми, проте саме студентське життя в КПІ у перші роки його діяльності розглянуто лише у контексті інших проблем розвитку інженерно-технічної освіти.

Виходячи з актуальності проблеми, спираючись на наукові публікації та архівні джерела, не претендуючи на всебічне висвітлення всіх аспектів, автор сконцентрувала увагу на вивченні перших кроків організації студентського життя в КПІ в умовах зміцнення самодержавства і посилення контролю з боку владних структур.

Автор спробувала дослідити зміни, що відбулись у студентському середовищі протягом перших років функціонування інституту, механізми взаємодії органів студентського самоврядування з адміністрацією ВНЗ. Саме створення оптимального механізму такого регулювання в сучасній Україні й має бути метою спеціальних досліджень, оскільки історичний досвід КПІ набуває великого значення. В основу дослідження покладено ідею про те, що вища інженерно-технічна освіта є найкращим результатом спеціально організованої, системної діяльності з підготовки висококваліфікованих спеціалістів, форми і методи якої розвиваються під впливом суспільних трансформацій [45].

Пореформений період другої половини XIX — початку XX ст. відзначився створенням мережі технічних ВНЗ на землях Наддніпрянської України для

задоволення попиту на дипломованих спеціалістів для розвитку промисловості й сільського господарства. В цей час було засновано Харківський ветеринарний (1873 р.) і Харківський технологічний (1885 р.), Київський політехнічний (1898 р.) інститути, Катеринославське вище гірниче училище (1899 р.).

Помітне місце серед названих ВНЗ за якістю підготовки висококваліфікованих кадрів уже з перших років його діяльності посідав КПІ. Здобуття освіти в ньому вважали престижним, тому скласти вступні іспити бажала чимала кількість абітурієнтів. У червні 1898 р. під час першого прийому на 330 місць було подано 1100 заяв. За клопотанням ради інституту, Міністерство фінансів збільшило норму на 30 осіб. Отже, в першому наборі налічувалося 360 студентів [4, арк. 22].

Під час дослідження особливостей студентського життя у названому ВНЗ важливо передусім звернути увагу на організацію навчального процесу, матеріальне та кадрове забезпечення, а також його статус і підпорядкування найвищим органам влади [30, арк. 1–16].

КПІ підпорядковувався безпосередньо навчальному відділу департаменту торгівлі й мануфактур (пізніше — торгівлі та промисловості) Міністерства фінансів. Саме уряд, за поданням міністра фінансів, призначав директора, затверджував склад Ради професорів та Правління інституту [48, арк. 1–2]. Помітним було втручання в інститутські справи з боку Київської адміністрації — Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, Київського губернатора, міської управи, губернського управління, поліції. В умовах самодержавної Російської імперії, браку демократичних і громадянських свобод, нівелювання національної особливості, суворе регулювання і контроль з боку царської адміністрації помітно впливали на особливості студентського життя КПІ [36, арк. 11]. Отже, завданнями адміністрації ВНЗ були як підготовка майбутніх професіоналів, так і виховання у душі закону, відданості самодержцю. Не випадково, до революції 1917 р. КПІ носив ім'я імператора Олександра II.

Щоб сформувати викладацький склад, уряд переводив до політехнічного ВНЗ найкращі науково-педагогічні кадри з інших вищих навчальних закладів Росії, що сприяло зростанню авторитету КПІ. 1899 р. на кафедрі хімії було призначено ординарного професора Московського сільськогосподарського інституту М. І. Коновалова, який став деканом хімічного відділення, а з 1902 по 1904 рр. був директором КПІ. Приват-доцента імператорського Казанського університету, доктора прикладної математики А. П. Котельникова перевели ординарним професором на кафедру теоретичної механіки. Екстраординарного професора імператорського Казанського університету, доктора мінералогії А. В. Нечаєва запросили на посаду ординарного професора на відповідну кафедру, обрали секретарем хімічного відділення. Комісію дер-

жавних іспитів першого випуску КПІ 1903 р. очолював відомий учений Д. І. Менделєєв [13, арк. 3].

Заняття в інституті проводили професори та викладачі інших навчальних закладів і відомств Києва: професори Київського університету Св. Володимира Б. Я. Букреєв, Г. Г. Де-Метц, С. Б. Навашин, С. М. Реформатський. Перший директор КПІ В. Л. Кирпичов був товаришем голови Київського відділу імператорського Російського технічного товариства, К. А. Зворикін — членом ради того ж товариства, А. В. Кобелев — завідувачем відділу цивільних будівель служби Південно-Західної залізниці. Відомий український художник М. К. Пимоненко викладав в інституті рисунок [13, арк. 14]. Пізніше на викладацьку роботу було запрошено всесвітньо відомого вченого-механіка С. П. Тимошенка. Отже, КПІ з самого початку функціонування мав колектив висококваліфікованих педагогів, які забезпечували навчання на належному науковому і навчально-методичному рівнях [4, арк. 21–22].

Навчальний процес провадили під керівництвом директора, Ради, Правління інституту, деканів відділень. До складу Ради під головуванням директора входили декани таких відділень: сільськогосподарського — Н. П. Чирвинський, хімічного — М. І. Коновалов, механічного та інженерного за сумісництвом — К. А. Зворикін, а також ординарні професори: С. М. Реформатський, Г. Г. Де-Метц, В. П. Єрмаков, Є. Ф. Вотчал, А. С. Фортунатов, Ю. Н. Вагнер, екстраординарний професор П. Г. Сльозкін [30, арк. 11]. До Правління було залучено деканів відділень, інспектора по роботі зі студентами, представників міської Думи, Київського відділення російського технічного товариства, Київського товариства сільського господарства та інших організацій [15, арк. 1–10].

Створені під керівництвом адміністрації за сприяння Міністерства фінансів матеріальна і навчально-виробнича бази — кабінети, лабораторії, зокрема лабораторії хімії та хімічної технології, станція випробовування паровозів, кабінети будівельного мистецтва, геодезії, мінералогії, зоології, ботаніки, землеробства, фізичний кабінет та ін. [27, арк. 16] — повністю задовольняли навчально-методичний і науковий процес. Це сприяло поєднанню теоретичної та практичної підготовки інженерів, тісному зв'язку з промисловим виробництвом [12, арк. 10]. Як свідчать джерела, саме на практичні заняття в лабораторіях і кабінетах студенти витрачали більше часу, ніж було заплановано за розкладом, інколи затримувалися допізна, особливу увагу приділяючи кресленню і малюванню. Менш задовільним було відвідування лекцій. Професори сподівалися, що студенти зрозуміють, що дарма недооцінювали такий значущий вид роботи. Успішне виконання навчального плану давало можливість скласти іспити для переведення на наступний курс.

Важливого значення набули благодійні пожертвування маєтків від окремих осіб для облаштування дослідних ферм [22, арк. 1–14].

Щороку замовляли сучасне обладнання з-за кордону, про що свідчить листування адміністрації інституту з митницею [21, арк. 1–12; 24, арк. 16–32]. Загальноінститутська бібліотека регулярно поповнювалася російськими та закордонними науковими виданнями, такими як «Ученые записки» Казанського, Харківського, Московського, Петербурзького, Варшавського університетів, Російського технічного товариства, науковими журналами з Італії, Франції, Німеччини, США та інших країн [14, арк. 1–9; 41, арк. 1–17]. З 1900 р. почали видавати «Известия» КПІ, в яких публікували загальну інформацію про діяльність інституту, наукові праці професорів та викладачів, а також щорічний звіт про роботу ВНЗ [25, арк. 1–26].

Активно використовували такі форми навчальної роботи, як екскурсії на різні промислові й сільськогосподарські об'єкти. Особливого значення вони набували для студентів II, III та IV курсів, на яких викладали технічні дисципліни. 1899 р. студенти II курсу механічного відділення ознайомилися з виробництвом на заводі фірми «Гретер і Криванек», а також у майстернях Південно-Західної залізниці [4, арк. 22]. Добре було організовано виробничу практику студентів на різних підприємствах на території України й за її межами. Про вирішення цього питання йшлося в листуванні адміністрації КПІ з керівниками цих підприємств [12, арк. 12; 23, арк. 1–15; 8, арк. 1–12].

Значну роль у підготовці висококваліфікованих спеціалістів відігравали науково-технічні гуртки, де професори та студенти виголошували доповіді про досягнення науки й техніки, організовували екскурсії на різні підприємства, створювали музеї, бібліотеки, видавали навчальну літературу, проводили науково-дослідницьку і конструкторську діяльність.

Першим в інституті заснували інженерний гурток (січень 1902 р.), у роботі якого взяли участь професори Г. Д. Дубелір, Є. О. Патон та інші вчені. Під керівництвом професора О. О. Радціга працював механічний гурток. На хімічному відділенні з ініціативи професора М. І. Коновалова проводили читання з хімії, 1909 р. виник хімічний гурток, яким керував професор А. В. Писаржевський.

Активно функціонував гурток повітроплавання, який створив 1908 р. професор М. Б. Делоне. Гурток уже через рік об'єднав 200 студентів і викладачів. Його члени власними силами побудували авіамайстерні, де виготовляли планери і літаки. До 1909–1913 рр. було сконструйовано близько 40 літальних апаратів. Авіаційний гурток став школою для таких авіаконструкторів, як Д. П. Григорович, брати Касьяненки, І. І. Сікорський [4, арк. 25–26].

Перший випуск КПІ відбувся 1903 р. Успішно склав випускні іспити й отримав диплом 91 студент. У подальші роки кількість випускників зростала: 1904 р. — 140, 1909 р. — 249. За 19 дореволюційних років інститут підготував 2615 фахівців [4, арк. 28], зокрема 660 — на інженерному відділенні [40, арк. 1–30].

Студентам, які успішно склали випускні іспити, присвоювали звання: на механічному і хімічному відділеннях — інженера-технолога, на інженерному — інженера-будівельника, на сільськогосподарському — вченого агронома. Інженери-будівельники, наприклад, мали можливість керувати спорудженням заводських і житлових будинків, створювати проекти будівель. Випускники КПІ здобували авторитет на підприємствах, обіймали відповідальні посади.

В центрі уваги адміністрації інституту було покращення умов для навчання та побуту студентів. З перших років існування КПІ значні кошти витрачали на спорудження й утримання навчальних корпусів, лікарні, на освітлення, водо- і газопостачання, телефонний зв'язок, благоустрій території [9, арк. 1–10]. Розпочалось навчання в 1898–1899 рр. у приміщенні комерційного училища. До осені 1899–1900 рр. навчального року було побудовано хімічний корпус, куди перевели всі чотири відділення: хімічне, інженерно-будівельне, механічне і сільськогосподарське. Наступного року побудували ще один корпус, житлові будинки для викладачів. У навчальних корпусах було споруджено майстерні та лабораторії. Щоденно, за винятком вихідних та свят, працювала бібліотека [13, арк. 5]. У штатний розклад КПІ було внесено посади бухгалтера та його помічника, бібліотекаря, архітектора, двірників, а також лікаря й фельдшера [46, арк. 35].

11 січня 1899 р. до Міністерства фінансів, у підпорядкуванні якого перебував інститут, було надіслано лист із кошторисом щодо будівництва студентського гуртожитку, їдальні та церкви [37, арк. 1–13]. Листування з Київською міською управою і правлінням Київської міської залізниці свідчило про намір прокласти територією КПІ трамвайну колію і надавати студентам безкоштовні квитки [16, арк. 1–10].

Розширення матеріальної бази дало змогу збільшити чисельність студентів. Якщо в першому наборі налічувалося 360 осіб, то 1902 р. в інституті навчалось 1255, 1909 — 2396 [4, арк. 22]. Активний розвиток промисловості сприяв зростанню кількості студентів, зокрема представників різночинної інтелігенції, вихідців з робітників і селян.

Втім, не всім, хто бажав, була доступна вища технічна освіта. Реакційна освітня політика царського уряду передбачала обмеження вступу до вищих навчальних закладів молоді за статеву, національною і становою ознаками. Про це свідчать циркуляри Міністерства фінансів про запровадження національних і станових обмежень щодо зарахування студентів до КПІ [50, арк. 1–22].

Реалізацію цієї політики уряду можна простежити, аналізуючи склад студентів за віросповіданням, тобто за національною ознакою, та за становою належністю на 1 січня 1900 р. Всього на той час у КПІ навчалось 589 осіб: із них — 377 (62%) становили православні, 94 (16%) — римо-католики, 83

(14%) — іудеї, 9 — вірмени-григоріанці, 1 — лютеранин, 1 — англіканець, 1 — реформатор, 2 — караїми. Таким чином, переваги надавалися православним — росіянам та зрусифікованим українцям.

За становим походженням студентів поділяли так: сини дворян і чиновників становили більшість — 281 особа, почесних громадян і купців — 30, духовного звання — 11, військових — 71, міщан, ремісників та купців другої гільдії — 130, селян — 35, козаків — 7, іноземців — 14 [1, арк. 8]. Отже, простежується демократизація складу студентів. Якщо в першій половині XIX ст. у вищих навчальних закладах Наддніпрянщини вихідці з дворян і чиновників становили 65,3%, то наприкінці століття їх кількість зменшилася. Вивчення особових справ студентів КПІ перших років його існування дає конкретніше уявлення про їх індивідуальні риси [42, арк. 1–74].

Матеріальне забезпечення значної кількості студентів було вкрай незадовільним. Кожен з них був зобов'язаний вносити оплату за семестр за навчання по 50 руб. не пізніше, ніж 1 жовтня та 1 лютого. Недешево було винаймати квартиру, харчуватися, купувати літературу. За несплату студентів відраховували з КПІ, не допускали до лекцій та практичних занять. Після оплати студент отримував можливість навчатися далі.

У звіті про перший набір студентів відзначалася надзвичайна бідність значної їх кількості. На початку 1898–1899 навч. року розпочали навчання 360 студентів, із них 109 — на механічному відділенні, 101 — на інженерному, 53 — на хімічному, 87 — на сільськогосподарському. До весняних перевідних іспитів допустили незначну їх частину, тому було дозволено провести перевідні та вступні іспити на II курс після конкурсного зарахування на I курсі. Отже, на початку 1899–1900 навч. року на механічному відділенні розпочали навчання 119 осіб на I курсі й лише 49 — на II, на інженерному — 114 і 65, на хімічному — 75 і 39, на сільськогосподарському — 84 і 56. Всього почав навчання 661 студент [13, арк. 21].

Адміністрація робила все можливе, щоб не втрачати студентів [34, арк. 1–9]. Статут КПІ дозволяв звільнити від оплати за навчання значну кількість — до половини складу [48, арк. 15], але це істотно не змінило становища. Стипендіальний фонд інституту становив лише 15 тис. руб., мізерну стипендію отримували менше, ніж 5% студентів [35, арк. 4–5], тому дирекція звернулася до громадськості з проханням допомоги найбіднішим. Навесні 1903 р. було створено «Товариство допомоги бідним студентам КПІ», до фонду якого надходили пожертвування його членів, доходи від благодійних вечорів і вистав [3, арк. 9].

Найкращі студенти отримували іменні стипендії [20, арк. 5], матеріальну допомогу від Міністерства фінансів [26, арк. 1–18]. Натомість чимало студентів через нестатки залишали інститут.

У той час правовий статус студента був обмежений жорстким контролем з боку влади. Освітня політика царського уряду передбачала підготовку не тільки висококваліфікованих інженерів, а й законослухняних громадян, вірних чинному ладу, тому студента розглядали як основний об'єкт державної політики щодо вищої освіти, тобто регламентували всі сфери студентського життя — навчальну, дозвільну, особисту. Про це свідчать матеріали фондів Державного архіву м. Києва щодо листування директора КПП з навчальним відділом Міністерства фінансів, з головами урядових установ міста (звіти про роботу інституту, листи-прохання студентів, інформація щодо їхньої надійності). Аналіз цих документів дає уявлення про правовий статус студентів КПП.

Одним із засобів контролю й регламентації життя студентів стала реалізація «Правил для студентів КПП», які затвердив 17 червня 1898 р. Міністр фінансів Російської імперії, статс-секретар Вітте [31, арк. 1–11]. Згідно з цим документом, уся відповідальність за те, як студенти дотримуються «порядку і благочиння» покладалася безпосередньо на інспектора та його помічників. У стінах інституту й поза його межами вони були зобов'язані контролювати моральне, навчальне та фінансове життя студентської молоді.

Кожен студент мав пред'явити інспектору квитанцію про оплату за навчання і повідомити свою адресу проживання. Це було підставою для отримання вхідного квитка, який давав право відвідувати заняття, і без якого юнака не вважали студентом. Він був зобов'язаний надавати квиток на вимогу адміністрації ВНЗ, а поза ним — місцевій поліції.

Водночас студенти щомісяця особисто відвідували інспектора для пред'явлення квитка на право проживати в Києві. У разі зміни найманої квартири вони негайно мали повідомити інспектора, який записував нову адресу до спеціального зошита.

Своєрідним засобом контролю за особистим життям студентів було зобов'язання носити встановлену форму одягу як в інституті, так і за його межами. Студенти мали можливість використати відпустку під час канікул лише з дозволу інспектора, а під час занять — лише у надзвичайних випадках. Після повернення з відпустки студент мав негайно з'явитися до інспектора, щоб замінити відпустковий квиток на вхідний [39, арк. 1–22].

Правила зобов'язували кожного студента відвідувати лекції та практичні заняття, виконувати всі завдання своєчасно. За невідвідування занять і невиконання завдань студента не допускали до перевірних іспитів. Забороняли висловлювати задоволення або незадоволення професором, викладачем під час лекції, практичних занять або іспитів. Не дозволяли студентам літографувати лекції професорів та конспекти їх курсів (це можна було робити лише самим професорам).

Під час перебування в інституті не можна було курити. Без дозволу інспектора студент не міг розмістити будь-яке оголошення, заборонялося утримувати протизаконні книги, брошури, прокламації, виголошувати публічні промови, надавати колективні прохання, заяви, організувати всілякі товариства, збори, а також збирати гроші. Участь студентів у дозволених урядом заходах, влаштування благодійних вечорів, концертів та вистав на користь незможних студентів були можливі лише з дозволу керівництва інституту [32, арк. 1–31].

За невиконання правил студенти зазнавали таких покарань: зауваження, догана з попередженням, звільнення з КПІ на певний час з правом вступити до іншого ВНЗ або звільнення з позбавленням права отримати вищу освіту. Зауваження мали право робити директор, декани, інспектор. Догану — директор і Правління інституту. На засіданнях Правління розглядали факти позасудового переслідування студентів. Звільнення з інституту затверджував міністр фінансів [31, арк. 16].

Одним із засобів регламентації студентського життя стало обмеження права приймати до ВНЗ одружених студентів та права на одруження. Згідно з циркуляром Міністерства народної освіти від 12 травня 1898 р. право вирішувати це питання надавали директору КПІ [33, арк. 17].

До відкриття КПІ значних змін зазнали вимоги уряду до корпоративних дій студентів. Раніше університетський статут 1863 р. забороняв їм будь-які колективні дії. 1899 р. «Тимчасові правила організації студентських установ у вищих навчальних закладах» дозволяли засновувати наукові й літературні гуртки під наглядом керівництва ВНЗ, а також бібліотеки, їдальні, каси взаємодопомоги [7]. 1899 р. директор КПІ надіслав листа з проханням до навчального відділу Міністерства фінансів щодо відкриття при інституті каси взаємодопомоги. 1900 р. навчальний відділ затвердив статут інститутської позиково-ощадної каси [47, арк. 1–15]. Уряд надавав дозвіл на створення студентських організацій, діяльність яких не суперечила чинним законам.

Цікавим є дослідження діяльності дирекції Київського політехнічного інституту щодо поліпшення умов навчання і побуту студентів. Зокрема заслуговує на увагу «Звіт про запровадження медично-профілактичних заходів з боротьби з захворюваннями студентів за 1899–1900 рр.» [11, арк. 15]. Подібні звіти надавали керівництву інституту щороку. Доказом дбайливого ставлення до здоров'я студентської молоді є лист директора КПІ до П'ятигорського місцевого відділення Російського товариства Червоного Хреста з проханням надати можливість безкоштовно лікуватися хворим студентам [29, арк. 1–3]. Про намагання адміністрації захистити права студентів свідчить листування з Київською міською управою про надання студентам КПІ відстроєння від призову до армії [18, арк. 1–29].

Невід'ємною частиною студентського життя стала участь у революційному та національно-визвольному русі. Київський політехнічний інститут було засновано в часи, коли революційний студентський рух по всій Росії став масовим. Виступи студентів інституту можна розглядати як складову всеросійського та всеукраїнського рухів. Під час виступів 1899 р., у перший рік заснування КПП, студенти вимагали автономії вищої школи, свободи утворення організацій, позбавлення прав поліції втручатись у студентські справи [17, арк. 1–16].

Наслідком маніфестації київських студентів у листопаді 1900 р. стали арешт і видання до армії 183 студентів Київського університету Св. Володимира, що спричинило значне обурення і демонстрації студентів КПП. Організаційний комітет для координації студентського руху ввійшов до складу Київського союзу об'єднаних земляцтв і організацій. Матеріальну допомогу репресованим студентам надавав Комітет зі збирання пожертв для допомоги студентам Університету, потерпілим під час демонстрацій 1900–1901 рр. [6, арк. 4]. У відозві до уряду оргкомітет заявив, що студенти КПП — члени однієї сім'ї і питання важкого становища всього студентства стоять на першому місці [10, арк. 1–14].

На масові вимоги студентства уряд відповів каральними заходами — арештами, виключенням з інституту та засланням [19, арк. 1–15]. У матеріалах таємного листування дирекції КПП з Київським губернським жандармським управлінням є прізвища 32 студентів, які брали участь у вуличній демонстрації та розповсюдженні в інституті революційного журналу «Студент». За розпорядженням міністра фінансів, 21 з них було звільнено з КПП. Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ повідомляв директора інституту про арешт студента Віктора Темкіна: як члена таємної революційної організації й за розповсюдження злочинної книги Бурцева «За сто років» [38, арк. 4–35]. У той час, за розпорядженням навчального відділу Міністерства фінансів, студентам, звільненим із-під арешту, було надано можливість навчатися далі за умови обговорення й ухвалення рішення з цього питання в Правлінні [43].

Незважаючи на репресії, студенти КПП готувалися до наступних етапів боротьби. На всіх відділеннях було обрано напівлегально курсових старост для кращої організації студентського руху. Розповсюджували листівки з закликами до боротьби за автономію вищої школи. Ліберальна професура на чолі з директором В. Л. Кирпичовим прихильно ставилася до студентських вимог, виступала на захист «автономії», проти втручання поліції в інститутські справи. У 1901–1902 рр. зростав інтерес до вирішення суспільних питань, чому сприяли лекції з політекономії професора С. Булгакова, який використовував марксистське вчення про розвиток капіталізму. Після закінчення лекції студенти влаштовували дискусії.

Рада професорів, аби запобігти виступам студентів, на одному з засідань ухвалила рішення надіслати листа до Міністерства фінансів щодо допущення до навчання в КПІ жінок і всіх «без винятку віри і національності». Все це сприяло поширенню впливу прогресивних ідей на студентство.

В подальші роки наростали революційні настрої, готовність до рішучих дій. 21 січня 1902 р. на загальноінститутській сходці ухвалил почати страйк з припиненням навчання. 2 лютого 1902 р. студенти КПІ, університету, інших ВНЗ разом із робітниками знову вийшли на маніфестацію з червоними прапорами під гаслом «геть царя!». 5 березня 1902 р. інститут було зачинено до осені [5, арк. 29].

На початку ХХ ст. серед студентів ВНЗ помітною стає соціально-політична диференціація. Одна з груп студентів під проводом Руткевича, Тесленка, Колекунова, не відмовляючись від пасивної боротьби за автономію вищої школи, була проти політичних вимог і участі в революційному русі. Інша група об'єдналася навколо соціал-демократа Варшавського й підтримувала активну участь у боротьбі проти царату за соціальне та національне визволення. В інституті діяли «Українська громада» і недільна школа під керівництвом професора В. І. Коновалова. 26 лютого 1901 р. було організовано вечір, присвячений Т. Г. Шевченку, на якому прочитали «Заповіт» [5, арк. 12].

Значна кількість студентів займала консервативні позиції та підтримувала політику уряду. Про це свідчить телеграма Міністра фінансів Путилова від 2 лютого 1904 р. з приводу молебню на підтримку імператора в російсько-японській війні, в якому брали участь студенти КПІ, університету Св. Володимира, інших ВНЗ Києва. Студенти продемонстрували вірнопіддані почуття і патріотизм. Цар висловив студентам подяку [44, арк. 13].

Період до 1905 р. був порівняно спокійним. З початком революції 1905 р. студентські виступи значно активізувалися. Після розправи царського уряду з робітниками Петербурга 9 січня 1905 р. студенти й викладачі інституту зібрались у великій фізичній аудиторії на мітинг, щоб висловити протест. Влада надіслала до КПІ загін поліції, батальйон піхоти і козаків. Інститут було взято в облогу, а студенти під захистом барикад оборонялися від поліції, поливаючи її водою з пожежного шланга. Після сходки студентська молодь влаштувала демонстрацію з політичними гаслами. Заняття надовго припинилися [4, арк. 30].

Під тиском революційних виступів владі довелося піти на поступки. 27 вересня 1905 р. було опубліковано «Тимчасові правила для управління вищими навчальними закладами», за якими ВНЗ здобули автономію і недоторканність території, професорам надавали право обирати директора, а студентам — збиратися на сходки. Директором КПІ на один рік було обрано професора М. П. Чирвінського, але навчання не розпочалося [4, арк. 33].

У відповідь на оголошення царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р. в КПІ наступного дня відбулася спільна демонстрація професорів і студентів. Усі разом пішли до міської Думи, де відбувся загальноміський мітинг. Події завершилися розстрілом його учасників. Під вечір чорна сотня влаштувала єврейський погром. Викладачі та студенти КПІ взяли участь у захисті його жертв, надавши можливість використати приміщення інституту. Професори на чолі з М. П. Чирвінським організували збройну оборону, під час якої вартували день і ніч [4, арк. 34].

У вересні – жовтні 1905 р. КПІ став одним із центрів революційних подій міста, де щоденно відбувалися масові мітинги, у яких брали участь студенти, робітники, солдати. За розпорядженням генерал-губернатора, поліція і війська 14 жовтня оточили інститут. У цей день Рада КПІ висловила протест проти блокади.

Незважаючи на розправу, революційна боротьба тривала. 30 жовтня 1905 р. у великій фізичній аудиторії інституту відбулося перше засідання Київської ради робітничих депутатів. Її влада в цьому робітничому районі Києва отримала назву «шулявської республіки». На територію КПІ знову ввели війська. Ініціаторів революційних подій було заарештовано і заслано за межі України. Хвиля страйків пішла на спад. Заняття в інституті розпочалися у вересні 1906 р., але революційна боротьба студентів не припинялась і в подальші роки. Отже, участь у революційному демократичному русі кінця XIX — початку XX ст. стала невід’ємною частиною студентського життя у КПІ.

Після революційних подій 1905 р., коли навчання було організовано на автономних засадах, в інституті запровадили предметну систему викладання, що мало позитивне значення не тільки для навчального процесу, але й для вирішення господарських справ. У ці роки КПІ довелося створити необхідні умови для навчання всього складу Варшавського політехнічного інституту, який тоді страйкував. Складне завдання завдяки предметній системі, яка збільшила місткість КПІ, було вирішено досить успішно і без фінансового обтяження [5, арк. 15].

Отже, студентське життя Київського політехнічного інституту кінця XIX — початку XX ст. є окремою сторінкою в історії цього навчального закладу. В умовах самодержавства, жорсткого контролю з боку уряду, Міністерства фінансів, систематичного втручання в його діяльність київських владних структур і поліції студенти та викладачі організувалися самостійно і знаходили різні засоби для вдосконалення навчально-методичного процесу, покращення умов повсякденного життя.

Аналіз історичних джерел дає відповідь на питання щодо причин зростання громадської та революційної активності значної кількості студентів КПІ того часу. Загальнополітична криза російської імперії, самодержавний лад,

національне й соціальне гноблення, брак політичних прав і свобод зумовили рішучий протест студентської молоді. Однією з основних вимог студентства стала автономія ВНЗ, тобто невтручання поліції в їх діяльність. Несправедливими вважали також статеве, національне і станове обмеження у зарахуванні до КПІ.

Зростанню революційних настроїв сприяла демократизація станового складу студентства — зменшення кількості вихідців із дворян і чиновників та зростання чисельності синів міщан, духовенства, робітників і селян. Вагомим фактором була бідність більшості студентів КПІ у досліджуваній період. Участь студентів у революційних подіях у Києві 1905–1907 рр. стала суттєвою підготовкою до майбутніх битв за свободу і демократію, за можливість вільно навчатися в улюбленому ВНЗ.

1. Ведомость о количестве и сословном составе студентов КПИ. — Державний архів м. Києва (далі — Держархів м. Києва), ф. 18, оп. 33, арк. 8.

2. Завальнюк О. М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори і будівники (1917–1920 рр.) / Завальнюк О. М. — Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2005. — 496 с.

3. Договор и переписка с обществом помощи нуждающимся студентам 1910 г. — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 12, спр. 48, арк. 1–10.

4. Київський політехнічний інститут: нарис історії / Г. Ф. Беляков, Є. С. Василенко, М. Ф. Вілков. — К. : Наук. думка, 1995. — 320 с.

5. Київський політехнічний і Київський сільськогосподарський інститути: XXV років. 1898–1923 рр. Ювілейний Збірник. — К. : Київ-Друк, 1924. — 280 с.

6. Комитет по сбору пожертвований для помощи студентам Университета Св. Владимира, пострадавшим в движении 1900–1901 гг. — Держархів м. Києва, ф. 342, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

7. Кругляк М. Шлюб і сім'я в житті студентства підросійської України другої половини XIX — початку XX ст. : [Електронний ресурс] / Кругляк М. — Режим доступу : journal.madrivets.com/images/file/krug12_5.pdf

8. Наказ комісії по приписанію літніх практик. Список практик, поступивших в 1912–1913 рр. — К. : Тип. А. М. Пономарева і І. І. Врублевського, 1913. — 12 с.

9. Материалы о деятельности строительной комиссии по сооружению здания института, переписка с городской управой об отводе земельного участка, прокладке газопровода, обустройстве электрического освещения и другие вопросы (1897–1919 гг.). — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 3, арк. 1–13.

10. Материалы (листочки, бюллетени, письма) о революционном движении студентов Киева в 1900–1901 гг. — Держархів м. Києва, ф. 342, оп. 1, спр. 1, арк. 1–14.

11. Отчет о принятых медико-профилактических мерах по борьбе с заболеваниями студентов за 1899–1900 гг. — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 46, арк. 15.

12. Отчет о работе Киевского политехнического института императора Александра II за 1900 г. Переписка с заводами, техническими конторами о приобретении машин. — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 4, спр. 49, арк. 10.

13. Отчет о состоянии Киевского политехнического института императора Александра II за 1899 г. — К. : Типолитография губернской управы, 1900. — 56 с.

14. Переписка с Военно-медицинской академией, департаментом торговли и мануфактур Министерства финансов и другими учреждениями об укомплектовании библиотеки (1899 г.). — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 2, спр. 6, арк. 1–96.

15. Переписка с Департаментом торговли и мануфактур Министерства финансов, с Киевским биржевым комитетом и другими учреждениями об организации Правления института по назначению учреждениями представителей в Правлении (07.07.1898–22.09.1906 гг.). — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 11, арк. 1–11.

16. Переписка с Киевской городской управой и управлением Киевской железной дороги о проведении трамвайных путей по территории института и предоставлении бесплатных трамвайных билетов. — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 2, спр. 16, арк. 1–10.

17. Переписка с Киевским губернским жандармским управлением, с генерал-губернатором об аресте студентов, об установлении за отдельными студентами надзора полиции (1904 г.). — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 3, спр. 70, арк. 1–25.

18. Переписка с Млавской городской управой о предоставлении отсрочки от призыва в армию. — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 8, арк. 1–29.

19. Переписка с Киевским, Подольским, Волынским генерал-губернатором о сходках и собраниях студентов КПИ (15.10.1905–11.08.1908 гг.). — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 3, спр. 62, арк. 1–34.

20. Переписка с Министерством финансов об учреждении для студентов КПИ стипендии им. С. Ю. Витте. — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 9, арк. 5.

21. Переписка с Млавской таможенной о беспрошлинном пропуске купленных за границей учебных пособий (03.09.1898–22.02.1899 г.). — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 34, арк. 1–15.

22. Переписка с Полтавской губернской управой о передаче имени для устройства опытной фермы. — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 2, спр. 34, арк. 1–14.

23. Переписка с правлениями железных дорог — Либаво-Роменской, Юго-Западной, Московско-Брестской, Владикавказской, Сибирской, правлением Одесского порта, Зарянского горно-обогатительного комбината о прохождении практики студентами Киевского политехнического института императора Александра II (1901 г.). — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 3, спр. 10, арк. 1–20.

24. Переписка с Сосновицкой таможенной о беспрошлинном пропуске купленных за границей учебных пособий (03.09.1898–22.02.1899 г.). — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 34, арк. 16–32.

25. Переписка с типографией об издании «Известий КПИ» (17.11.1900–09.02.1904 гг.). — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 4, спр. 42, арк. 1–26.

26. Переписка с учебным отделом Министерства финансов, Прошение о выдаче студентам пособий. — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 5, спр. 5, арк. 1–18.

27. Переписка с учебной частью Министерства финансов, Киевским губернатором и другими учреждениями об устройстве при институте испытательной паровозной станции. — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 4, спр. 60, арк. 1–16.

28. Писаревська Н. В. Становлення конструктора і авіатора І. Сікорського в часи навчання в КПІ / Н. В. Писаревська, Л. С. Баштова // Сторінки історії: Збірник наукових праць. — Вип. 29. — К.: НТУУ «КПІ», 2009. — С. 95–110.

29. Письмо директора КПИ в Пятигорское местное управление Российского общества Красного Креста со списком студентов, нуждающихся в бесплатном бальнеологическом лечении (14.04.1904 г.). — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 5, спр. 10, арк. 1–3.

30. Положение про КПИ, примерный учебный план (1898–1900). — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 2, арк. 1–47.

31. Правила для студентов Киевского политехнического института императора Александра II. — К. : Киев. губернская типография, 1898. — 11 с.
32. Правила поведения студентов. — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 20, арк. 1–15.
33. Прошение студентов о разрешении на вступление в брак (17.07.1900–02.10.1902 гг.). — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 4, спр. 54, арк. 1–173.
34. Прошение студентов и служащих о выдачи пособий (1898–1899 гг.). — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 15, арк. 1–9.
35. Рапорты деканов факультетов о назначении стипендий. Список студентов-стипендиатов, освобожденных от платы за обучение (1896–1916 гг.). — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 10, арк. 4–5.
36. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.) / Реєнт О. П. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. — 340 с.
37. Смета, письмо в департамент торговли и мануфактур Министерства финансов о постройке для студентов общежития, столовой, церкви (11.12.1899 г.). — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 2, спр. 35, арк. 1–13.
38. Списки студентов, участвующих в выступлениях против самодержавия (1902–1904 гг.). — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 5, спр. 10, арк. 4–35.
39. Список студентов, выехавших в разные города России на каникулы (1902 г.). — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 29, спр. 4, арк. 1–22.
40. Список студентов, окончивших инженерный факультет за 1898–1923 гг. — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 4, арк. 1–31.
41. Список русских и иностранных периодических изданий, получаемых в библиотеке Киевского политехнического института Александра II в 1906 г. — К. : С. В. Кульженко, 1906. — 17 с.
42. Список студентов инженерного факультета Киевского политехнического института императора Александра II на 1900–1901 гг. — К. : С. П. Яковлев, 1900. — 74 с.
43. Студентський рух в підросійській Україні на межі XIX–XX ст.: історіографічний огляд: проблеми : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.stationline.org.ua/history/114/ukraini-na-mezhi-XIX-XX-istoriografichnif-e
44. Телеграмма министра финансов Путилова по поводу молебна студентов КПИ и университета Св. Владимира по поводу событий на Дальнем Востоке (02.02.1904 г.). — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 5, спр. 10, арк. 36.
45. Федосова І. В. Розвиток вищої інженерної освіти в Україні (кінець XIX — 30-ті рр. XX століття) : [Електронний ресурс] / Федосова І. В. — Режим доступу : pauka.udpu.org.ua/wp-content/uploads/novuny/17.10.14/6.pdf
46. Финансовые сметы Киевского политехнического института императора Александра II на 1909 г. — К. : Работник, 1911. — 35 с.
47. Устав, переписка с учебным отделом Министерства финансов и другие материалы об открытии и деятельности ссудно-сберегательной кассы КПИ (1900 г.). — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 58, арк. 1–40.
48. Устав Киевского политехнического института императора Александра II (1898 г.). — К. : Киево-Галицкая типолитография, 1899. — 31 с.
49. Ховрич С. М. З історії розвитку вищої технічної освіти в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. (за матеріалами Київського політехнічного інституту) / С. М. Ховрич // Український історичний журнал. — 2007. — № 5 (476). — С. 55–65.
50. Циркуляры Министерства финансов, Киевской городской полиции о введении национальных ограничений при приеме студентов в КПИ. — Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 6, арк. 1–22.

51. Чортенко А. М. Якісні та кількісні зміни в складі студентства Наддніпрянської України (кінець XIX ст. — 1914 р.) : [Електронний ресурс] / Чортенко А. М. — Режим доступу : referatu.net.ua/newreferats/7575/184292

1. Vedomost' o kolichestve i soslovnom sostave studentov KPI. — Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva (dali — Derzharkhiv m. Kyieva), f. 18, op. 33, ark. 8.

2. Zavalniuk O. M. Ukrainska elita i tvorennia natsionalnoi universytetskoï osvity: fundatory i budivnyky (1917–1920 rr.) / Zavalniuk O. M. — Kam'ianets-Podilskyi : Abetka-Nova, 2005. — 496 s.

3. Dogovor i perepiska s obshhestvom pomoshhi nuzhdajushhimsja studentam 1910 g. — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 12, spr. 48, ark. 1–10.

4. Kyivskiy politekhnichnyi instytut: narys istorii / H. F. Beliakov, Ie. S. Vasylenko, M. F. Vilkov. — K. : Nauk. dumka, 1995. — 320 s.

5. Kyivskiy politekhnichnyi i Kyivskiy silskohospodarskyi instytuty: XXV rokiv. 1898–1923 rr. Yuvileiny Zbirnyk. — K. : Kyiv-Druk, 1924. — 280 s.

6. Komitet po sboru pozhertvovaniy dlja pomoshhi studentam Universiteta Sv. Vladimira, postradavshim v dvizhenii 1900–1901 gg. — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 342, op. 1, spr. 1, ark. 4.

7. Kruhliak M. Shliub i sim'ia v zhytti studentstva pidrosiïskoï Ukrainy druhoï polovyny KhIKh — pochatku KhKh st. : [Elektronnyi resurs] / Kruhliak M. — Rezhym dostupu : journal.madrivets.com/images/file/krug12_5.pdf

8. Nakaz komisii po prypysaniiu litnikh praktyk. Spysok praktyk, postupyvshykh v 1912–1913 rr. — K. : Typ. A. M. Ponomareva i I. I. Vrublevskoho, 1913. — 12 s.

9. Materialy o dejatel'nosti stroitel'noj komisii po sooruzheniju zdaniya instituta, perepiska s gorodskoj upravoy ob otvode zemel'nogo uchastka, prokladke gazoprovoda, obustroystve jelektricheskogo osvshheniya i drugie voprosy (1897–1919 gg.). — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 1, spr. 3, ark. 1–13.

10. Materialy (listovki, bjulleteni, pis'ma) o revoljucionnom dvizhenii studentov Kieva v 1900–1901 gg. — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 342, op. 1, spr. 1, ark. 1–14.

11. Otchet o prinjatyh mediko-profilaktichnyh merah po bor'be s zabolevanijami studentov za 1899–1900 gg. — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 1, spr. 46, ark. 15.

12. Otchet o rabote Kievskogo politekhnicheskogo instituta imperatora Aleksandra II za 1900 g. Perepiska s zavodami, tehničeskimi kontorami o priobretenii mashin. — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 4, spr. 49, ark. 10.

13. Otchet o sostojanii Kievskogo politekhnicheskogo instituta imperatora Aleksandra II za 1899 g. — K. : Tipolitografija gubernskoj upravly, 1900. — 56 s.

14. Perepiska s Voenno-meditsinskoï akademiej, departamentom trgovli i manufaktur Ministerstva finansov i drugimi uchrezhdenijami ob ukomplektovanii biblioteki (1899 g.). — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 2, spr. 6, ark. 1–96.

15. Perepiska s Departamentom trgovli i manufaktur Ministerstva finansov, s Kievskim birzhevym komitetom i drugimi uchrezhdenijami ob organizacii Pravljeniya instituta po naznacheniju uchrezhdenijami predstavitelej v Pravlenii (07.07.1898–22.09.1906 gg.). — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 1, spr. 11, ark. 1–11.

16. Perepiska s Kievskoj gorodskoj upravoy i upravleniem Kievskoj zheleznoj dorogi o provedenii tramvajnyh putej po territorii instituta i predostavlenii besplatnyh tramvajnyh biletov. — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 2, spr. 16, ark. 1–10.

17. Perepiska s Kievskim gubernskim zhandarmskim upravleniem, s general-gubernatorom ob areste studentov, ob ustanovlenii za otdel'nymi studentami nadzora policii (1904 g.). — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 3, spr. 70, ark. 1–25.

18. Perepiska s Kievskoj gorodskoj upravoj o predostavlenii otsrochki ot pryziva v armiju. — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 1, spr. 8, ark. 1–29.
19. Perepiska s Kievskim, Podol'skim, Volynskim general-gubernatorom o shodkah i sobranijah studentov KPI (15.10.1905–11.08.1908 gg.). — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 3, spr. 62, ark. 1–34.
20. Perepiska s Ministerstvom finansov ob uchrezhdenii dlja studentov KPI stipendii im. S. Ju. Vitte. — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 1, spr. 9, ark. 5.
21. Perepiska s Mlavskoj tamozhnej o besposhlinnom propuske kuplennyh za granicej uchebnyh posobij (03.09.1898–22.02.1899 gg.). — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 1, spr. 34, ark. 1–15.
22. Perepiska s Poltavskoj gubernskoj upravoj o peredache imenija dlja ustrojstva opytnoj fermy. — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 2, spr. 34, ark. 1–14.
23. Perepiska s pravlenijami zheleznyh dorog — Libavo-Romenskoj, Jugo-Zapadnoj, Moskovsko-Brestskoj, Vladikavkazskoj, Sibirskoj, pravleniem Odesskogo porta, Zarjanskogo gorno-obogatitel'nogo kombinata o prohozhenii praktiki studentami Kievskogo politehnicheskogo instituta imperatora Aleksandra II (1901 g.). — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 3, spr. 10, ark. 1–20.
24. Perepiska s Sosnovickoj tamozhnej o besposhlinnom propuske kuplennyh za granicej uchebnyh posobij (03.09.1898–22.02.1899 gg.). — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 1, spr. 34, ark. 16–32.
25. Perepiska s tipografiej ob izdanii «Izvestij KPI» (17.11.1900–09.02.1904 gg.). — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 4, spr. 42, ark. 1–26.
26. Perepiska s uchebnym otdelom Ministerstva finansov, Proshenie o vydache studentam posobij. — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 5, spr. 5, ark. 1–18.
27. Perepiska s uchebnoj chast'ju Ministerstva finansov, Kievskim gubernatorom i drugimi uchrezhdenijami ob ustrojstve pri institute ispytatel'noj parovoznoj stancii. — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 4, spr. 60, ark. 1–16.
28. Pysarevska N. V. Stanovlennia konstruktora i aviatora I. Sikorskoho v chasy navchannia v KPI / N. V. Pysarevska, L. S. Bashtova // Storinky istorii: Zbirnyk naukovykh prats. — Vyp. 29. — K. : NTUU «KPI», 2009. — S. 95–110.
29. Pis'mo direktora KPI v Pjatilgorskoe mestnoe upravlenie Rossijskogo obshhestva Krasnogo Kresta so spiskom studentov, nuzhdajushhysja v besplatnom bal' neologicheskom lechenii (14.04.1904 g.). — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 5, spr. 10, ark. 1–3.
30. Polozhenie pro KPI, primernyj uchebnyj plan (1898–1900). — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 1, spr. 2, ark. 1–47.
31. Pravila dlja studentov Kievskogo politehnicheskogo instituta imperatora Aleksandra II. — K. : Kiev. gubernskaja tipografija, 1898. — 11 s.
32. Pravila povedenija studentov. — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 1, spr. 20, ark. 1–15.
33. Proshenie studentov o razreshenii na vstuplenie v brak (17.07.1900–02.10.1902 gg.). — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 4, spr. 54, ark. 1–173.
34. Proshenie studentov i sluzhashhij o vydachi posobij (1898–1899 gg.). — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 1, spr. 15, ark. 1–9.
35. Raporty dekanov fakul'tetov o naznachenii stipendij. Spisok studentov-stipendiatov, osvobodzhennyh ot platy za obuchenie (1896–1916 gg.). — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 1, spr. 10, ark. 4–5.
36. Reient O. P. Ukraina v impersku dobu (XIX — pochatok KhKh st.) / Reient O. P. — K. : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. — 340 s.

37. Smeta, pis'mo v departamentu trgovli i manufaktur Ministerstva finansov o postrojke dlja studentov obshhezhitija, stolovoj, cerkvi (11.12.1899 g.). — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 2, spr. 35, ark. 1–13.

38. Spiski studentov, uchastvujushhijh v vystuplenijah protiv samodержavija (1902–1904 gg.). — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 5, spr. 10, ark. 4–35.

39. Spisok studentov, vyehavshijh v raznye goroda Rossii na kanikuly (1902 g.). — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 29, spr. 4, ark. 1–22.

40. Spisok studentov, okonchivshijh inzhenernyj fakul'tet za 1898–1923 gg. — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 1, spr. 4, ark. 1–31.

41. Spisok russkijh i inostrannyh periodicheskijh izdanij, poluchaemyh v biblioteke Kievskogo politehnicheskogo instituta Aleksandra II v 1906 g. — K. : S. V. Kul'zhenko, 1906. — 17 s.

42. Spisok studentov inzhenernogo fakul'teta Kievskogo politehnicheskogo instituta imperatora Aleksandra II na 1900–1901 gg. — K. : S. P. Jakovlev, 1900. — 74 s.

43. Studentskyi rukh v pidrosiiskii Ukraini na mezhi KhIKh–KhKh st.: istoriografichnyi ohliad: problemy : [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu : www.stationline.org.ua/history/114/ukraini-na-mezhi-XIX-XX-istoriografichnij

44. Telegramma ministra finansov Putilova po povodu molebna studentov KPI i universiteta Sv. Vladimira po povodu sobytij na Dal'nem Vostoke (02.02.1904 g.). — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 5, spr. 10, ark. 36.

45. Fedosova I. V. Rozvytok vyshchoi inzhenernoi osvity v Ukraini (kinets XIX — 30-ti rr. XX stolittia) : [Elektronnyi resurs] / Fedosova I. V. — Rezhym dostupu : nauka.udpu.org.ua/wp-content/uploads/novyny/17.10.14/6.pdf

46. Finansovye smety Kievskogo politehnicheskogo instituta imperatora Aleksandra II na 1909 g. — K. : Rabotnik#, 1911. — 35 s.

47. Ustav, perepiska s uchebnym odelom Ministerstva finansov i drugie materialy ob otkrytii i dejatel'nosti ssudno-sberegatel'noj kassy KPI (1900 g.). — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 1, spr. 58, ark. 1–40.

48. Ustav Kievskogo politehnicheskogo instituta imperatora Aleksandra II (1898 g.). — K. : Kievo-Galickaja tipolitografija, 1899. — 31 s.

49. Khovrych S. M. Z istorii rozvytku vyshchoi tekhnichnoi osvity v Ukraini naprykintsi KhIKh — na pochatku KhKh st. (za materialamy Kyivskoho politekhnichnogo instytutu) / S. M. Khovrych // Ukrainykyi istorychnyj zhurnal. — 2007. — № 5 (476). — S. 55–65.

50. Cirkuljary Ministerstva finansov, Kievskoj gorodskoj policiji o vvedenii nacional'nyh ogranichenij pri prieme studentov v KPI. — Derzharkhiv m. Kyieva, f. 18, op. 1, spr. 6, ark. 1–22.

51. Chortenko A. M. Yakisni ta kilkisni zminy v skladi studentstva Naddniprianskoj Ukrainy (kinets XIX st. — 1914 r.) : [Elektronnyi resurs] / Chortenko A. M. — Rezhym dostupu : referatu.net.ua/newreferats/7575/184292